

You are accessing the Digital Archive of the Catalan Review Journal.

By accessing and/or using this Digital Archive, you accept and agree to abide by the Terms and Conditions of Use available at http://www.nacs-catalanstudies.org/catalan_review.html

Catalan Review is the premier international scholarly journal devoted to all aspects of Catalan culture. By Catalan culture is understood all manifestations of intellectual and artistic life produced in the Catalan language or in the geographical areas where Catalan is spoken. Catalan Review has been in publication since 1986.

Esteu accedint a l'Arxiu Digital del Catalan Review

A l' accedir i / o utilitzar aquest Arxiu Digital, vostè accepta i es compromet a complir els termes i condicions d'ús disponibles a http://www.nacs-catalanstudies.org/catalan_review.html

Catalan Review és la primera revista internacional dedicada a tots els aspectes de la cultura catalana. Per la cultura catalana s'entén totes les manifestacions de la vida intel·lectual i artística produïda en llengua catalana o en les zones geogràfiques on es parla català. Catalan Review es publica des de 1986.

Un joc poètic en proverbis. Edició i estudi paremiològic de Refranys rimats

Maria Conca I Josep Guia

Catalan Review, Vol. XVII, number 2, (2003), p. 53-86

UN JOC POÈTIC EN PROVERBIS. EDICIÓ I ESTUDI PAREMIOLÒGIC DE *REFRANYS RIMATS*

MARIA CONCA i JOSEP GUIA

ABSTRACT

This article edits anew, with modernized spelling and amending previous errata in fragments of difficult reading, the last poem in the *Cançoner de l'Ateneu*, an incomplete manuscript missing a few final pages. A printed edition of 1513 is also lost. We call the poem, anonymous and without title, *Refranyes rimats* [Adages in verse]. Its employment of proverbs as a poetic game gives the work a Renaissance air, far from medieval didacticism.

The *Refranyes rimats* show significant points of contact with other works of the same period (*Tirant lo Blanc*, *Espill*, *Procés de les olives*, *Refranyes en prosa catalana glossats*, etc.). We conjecture that the poem was written in Valencia towards the middle of the 15th century. The study of the 69 proverbs and the two idioms it contains involves identifying each proverb and subsequently applying the diacronic and contrastive methodology to its sources and innovation.

The present study seeks to contribute to the history of Catalan proverb studies. It offers documentation of some proverbs that is a few centuries older than what has been known to date. It also identifies proverbs never before catalogued or known in other languages.

NOTÍCIES PRECEDENTS

La primera notícia sobre una composició de proverbis catalans en vers, que posteriorment hem anomenat *Refranyes rimats*, la va donar Jaume Massó i Torrents (1901, 1913-14) en descriure, a la *Revista de bibliografia catalana* i l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, el *Cançoner del XV^{en} segle* que havia estat adquirit per l'Ateneu Barcelonès, provinent de la Biblioteca Amer. L'obra, la darrera del cançoner (fols. 235v., 236 i 236v.), es conserva incompleta a causa d'haver-hi estat arrencats els últims fulls. L'any 1915, l'Ateneu va iniciar, com a tiratge annex al *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès*, la publicació en fascicles de les 221 composicions poètiques contingudes al *Cançoner de l'Ateneu*, segons la transcripció feta per l'aleshores jove arxiver-bibliotecari Ferran Valls i Taverner, però aquests lliuraments successius només van arribar, segons sembla, fins a la composició 44^{ena}, foli 79v.

Com a conseqüència de la visita a la Biblioteca Colombina de

Sevilla, Jaume Massó i Torrents (1932: 552) va donar a conèixer l'existència d'una edició, d'aquesta composició en proverbis, anterior a 1513, avui perduda, que coneixem per l'anotació que en féu el bibliòfil Ferran Colom al *Regestrum* de la seva biblioteca, on afirma que l'obra *Refrans en verso catalán*, impresa en quart i a dues columnes, va ser adquirida per ell a Tarragona, l'agost de 1513, per dos diners, i que el primer vers de la cobla introductòria comença així: "D'aquell poc espai...", i el primer vers del text dels proverbis: "Amor de donzella" –coincidents, doncs, amb el manuscrit–, mentre que el darrer vers acabava amb "vostres refranys". L'obra anava seguida d'altres dues composicions poètiques, probablement menors, que començaven amb les paraules "Les festes..." i "Dame nuevas...", respectivament. Frederick J. Norton (1978: núm. 1356) també descriu aquest imprès.

La versió manuscrita continguda al *Cançoner de l'Ateneu* va ser mencionada per Josep Romeu (1991: I, 21), en ocupar-se del primer proverbí que s'hi recull. Aquesta menció ens cridà l'atenció i, per això, vam dedicar un capítol del llibre *Els primers reculls de proverbis catalans* (1996: 69-76) a *Refranys rimats*, donant-ne una primera transcripció. Entre els anys 1950-53, Ramon Aramon i Serra va enllestir la transcripció del *Cançoner de l'Ateneu* però, dissortadament, el treball no es va editar i les proves d'impremta conservades, que no sabem si arriben fins a la darrera composició, no ens han estat accessibles. En el present treball, després d'estudiar de nou el manuscrit, corregim alguns passatges de lectura difícil i identifiquem, inventariem i estudiem cadascuna de les unitats fraseològiques que hi ha.

DESCRIPCIÓ DE L'OBRA

L'obra conservada consta d'una cobla inicial de 10 versos decasíl·labs, amb rima ABAAB CDCDD, on l'anònim autor dedica la composició a una dama, seguida de 150 versos pentasíl·labs, rimats de dos en dos, on hi ha intertextualitzades setanta-una parèmies (de la darrera, només hi ha la primera clàusula). Totes són proverbis, tret de dues locucions: "Ans coc que abat" (vs. 28-29) i "Donar escac pel roc" (v. 30).

Els proverbis s'entrellacen de manera que la segona part d'un proverbí rima amb la primera part del següent, trencant la rima interna de cada proverbí, si la tenia. Aquesta pauta general presenta l'excepció de dos proverbis que hi conserven la rima interna: "Amor de donzella / és aigua en cistella" (vs. 11-12) i "Germà vol germana; / marit, muller sana" (vs. 137-138). També n'hi ha uns quants versos lliures cohesionadors, afegits per necessitat de mantenir l'estructura de la rima abans descrita, com ara: "I d'on açò ve" (v. 13), "a tots en cuinar" (v. 31), "mas no de bondat" (v. 139). En algunes ocasions, aquests versos de suport són

fórmules pròpies del gènere proverbial: “segons bons consells” (v. 87), “I diu lo vulgar” (v. 135). En general, la cohesió per addició o acumulació de proverbis es resol mitjançant connectors privats de connotacions didacticomorals o argumentatives, com ara la conjunció copulativa “i”, la negativa “ni”, la subordinant “que”, els adverbis “també” i “tampoc”. En un cas, s’usa el verb de dicció “diu” (v. 57).

Després del primer proverbi susdit (vs. 11-12), reproduït amb la seva rima interna, hi apareix un vers lliure: “I d’on açò ve” (v. 13), que rima amb la primera part del proverbi segon: “que a mal i a bé” (v. 14), alhora que la segona part d’aquest segon proverbi: “tothom hi afig” (v. 15), rima amb la primera part del proverbi tercer, que és “Més val desig que fastig”. D’aquesta manera, s’hi trenca la rima pròpia d’aquest tercer proverbi, el qual s’hi converteix en “I més val desig / que no fastitjar” (vs. 16-17). El quart proverbi, “Bo és missar i casa guardar” s’hi transforma en “I bo és missar / i bo guardar casa” (vs. 18-19), on l’autor, en invertir els termes de la segona part per evitar la rima en “-ar” i introduir-ne una de nova en “-asa”, necessita una síl·laba més i ho resol amb la repetició de l’adjectiu “bo”. I així successivament.

L’esquema binari que acabem de descriure, que és la base de la cohesió estructural del text, es modifica en cinc ocasions, en les quals s’han de considerar agrupacions de quatre versos per tal d’interpretar-ne correctament el sentit paremiològic. Així, als versos 28-31 hi ha dues locucions lligades i un vers de cloenda del sentit, afegit també per tal de reprendre l’estructura rítmica. Als versos 48-51, el proverbi va precedit d’una comparança. Als versos 118-121 hi ha un sol proverbi. Als versos 136-139 hi ha una fórmula d’inserció proverbial, un proverbi i un vers afegit de suport, per tal que hi continuï el contrapeu dels proverbis. Als versos 154-157, el proverbi va seguit d’una amplificació sinònima.

El fet que els proverbis ocupen gairebé sempre dos versos és perquè tenen una codificació que posseeix la mesura del vers decasíl·lab, com ara: “Del pa del compare / bon tros al fillol” (vs. 100-101), o perquè el poeta realitza una operació d’adaptació lingüística a fi de completar-ne la mètrica, com ara: “Ni tot lo que lluu / penseu que és or fi” (vs. 74-75), quan la codificació habitual d’aquest proverbi és, senzillament: “Tot lo que lluu no és or”. En una ocasió el proverbi ocupa un sol vers (v. 86), cosa que requereix l’afegit d’un vers suplementari, i en una altra n’ocupa quatre, és a dir, dos decasíl·labs (vs. 118-121). Els versos 42 i 148 presenten l’anomalia de ser de sis síl·labes perquè la llargària d’una de les parts del proverbi així ho ha requerit.

SIGNIFICACIÓ DEL TEXT

A més d'un recull de proverbis, *Refrans rimats* és una mena de joc poètic, ja que el conjunt del text que posseïm ens fa pensar que la finalitat predominant és la lúdica, exercida amb una notable habilitat versificatòria. El ritme és molt àgil i els proverbis enllaçats són de caire molt diferent. N'hi ha alguns de contingut moralitzant: "I a qui Déu vol bé / a casa s'ho sent" (vs. 40-41), "Qui no dóna el que dol / lo que vol no ha" (vs. 148-149), etc., al costat d'altres de to més popularitzant: "Cavall flastomat / lo pèl més li lluu" (vs. 140-141) o, fins i tot, vulgaritzant: "I tot fill de puta / disculpa sa mare" (vs. 98-99). Si ens hagués arribat la totalitat del text, potser podríem esbrinar si l'enfilall de proverbis deixava entreveure alguna marca significativa, en la cloenda del cos de proverbis versificats, tornant a reprendre la figura de la dama destinatària, com fa suposar el vers final anotat per Ferran Colom: "vostres refrans". Així hauríem pogut saber si l'autor hi tenia altres propòsits, a més d'exhibir la seva competència paremiològica i versificadora.

Amb tot, la coherència del text potser es troba efectivament en la clau enigmística proposada a l'inici de l'obra, concretament en el vers que clou l'endrega inicial dedicada a la dama: "Doncs, puix tant valeu, deman-vos per què" (v. 10), de manera que aquest "per què" és converteix en un interrogant per a cada proverbí: Per què l'amor de donzella és aigua en cistella? Per què a mal i a bé tothom hi afig? Per què més val desig que no fastitjar? etc. A més, el vers de farciment introduït després del primer proverbí (v. 13) incideix en el mateix interrogant. I aquest plantejament justifica la juxtaposició d'un proverbí rere l'altre, sense cap més argumentació temàtica.

En la literatura catalana no hi ha cap altra obra de semblants característiques, no només per aquest ús literari modern dels proverbis, sinó pel fet de ser una versificació feta sobre refrans vulgars i no sobre proverbis de creació, com ho eren els *Proverbis d'ensenyament* (circa 1276-79) de Ramon Llull. En altres literatures, les obres en vers formades exclusivament amb proverbis presenten una factura més didacticomoral i menys lúdica que *Refrans rimats*, com és el cas de *I proverbí di Garzo*, de Pietro di Parenzo di Garzo (segle XIII) i el de la *Ballade des proverbes*, de François Villon (segle XV).

Refrans rimats és, doncs, una composició que cal inscriure-la en el context de la Catalunya prerenaixentista on, al bell mig d'una eclosió literària desenvolupada sobretot a València, els proverbis vulgars esdevenien eines de creació literària, més enllà de les obres i els repertoris d'intenció didacticomoral medievals.

TRANSCRIPCIÓ DEL MANUSCRIT

Hem optat per fer la transcripció del manuscrit en català modern, desent aglutinacions, usant apòstrofs i restituint o suprimint vocals (si la mètrica ho permet) i consonants; normalitzant l'ús de les grafies h, np/mp, y/i, i/g/j/tj, u/v i c/ç/s/ss/z, de nch/ng i t/d en final de paraula i de les copulatives y/e/i; modernitzant la puntuació i l'ús de majúscules i accents; corregint les vocals neutres de grafia equivocada i algunes altres errades ortogràfiques del copista, com al vers 148, on escrivu "vol" en lloc de "dol". Hem conservat l'article i el pronom "lo" i la preposició "ab".

1. D'aquell poc espai que tristor consent
2. als atribulats, per dar-los més vida,
3. ha pres una part mon trist pensament,
4. per què de refranys ha fet un present
5. i a vós los endreça, senyora agraïda.
6. Que no sens gran causa se deu fer estima
7. de cosa tan noble com vostra mercè,
8. que sou de saber la més dolça llima,
9. que sou entre dames la més alta cima.
10. Doncs, pus tant valeu, deman-vos per què:

11. Amor de donzella	26. En mal punt lo veu
12. és aigua en cistella.	27. pagès lo mercat.
13. I d'on açò ve	28. I qui és abat
14. que a mal i a bé	29. après de ser coc
15. tothom hi afig.	30. darà sus pel roc
16. I més val desig	31. a tots en cuinar.
17. que no fastitjar.	32. Tu lloa la mar
18. I bo és missar	33. i ten-te ab la terra.
19. i bo guardar casa.	34. Bé n'haja la guerra
20. Beneïta la casa	35. que fa rei cortés.
21. on corona hi ha.	36. I qui té dinés
22. I lo qui bé està	37. vui tota res fa.
23. consell que no es moga.	38. I qui llengua ha
24. Que ploga o no ploga	39. a Roma va i ve.
25. fallir no li deu.	40. I a qui Déu vol bé

41. a casa s'ho sent.
42. I qui del llop ha esment
43. lo té prop de si.
44. Qui té bon veí
45. molt bon matí ha.
46. A l'home que és sa
47. de pa la cullera.
48. I, com la figuera
49. fa peu de gallina,
50. deus fer bona mina
51. per los teus veïnats.
52. Qui entra ab cunyats
53. a missa, sol n'ix.
54. I tostemps fum n'ix,
55. de on se fa foc.
56. Ofici i joc
57. diu que és de toc pedra.
58. I mai ningú medra
59. servint dos senyors.
60. De sopes i amors
61. millors les primeres.
62. I mai partir peres
63. ab millor de tu.
64. Sies importú,
65. si no ets venturós.
66. Metge piadós
67. sol enfistolar.
68. I qui es beu la mar
69. que es bega l'estany.
70. La boca de bany
71. deriu lo secret.
72. I mals de molts met
73. conhort a la u.
74. Ní tot lo que lluu
75. penseu que és or fi.
76. I a bon bocí
77. bon crit és de dar.
78. Remei lo plorar
79. solleva de cor.
80. De mals per gran por
81. a molts veig morir.
82. Qui mal vol oir
83. lo deu haver dit.
84. Tant sopam anit
85. que vui nos fretura.
86. I venç qui la dura,
87. segons bons consells.
88. I tal fa crespells
89. que n'ixen resoles.
90. Més val ser a soles
91. que mal esmerçat.
92. I gat escaldat
93. se tem d'aigua teba.
94. També l'aigua reba
95. en tant és passada.
96. La barba mullada
97. sol prendre l'eixuta.
98. I tot fill de puta
99. disculpa sa mare.
100. Del pa del compare
101. bon tros al fillol.
102. Los hostes ab sol,
103. aquells són honrats.
104. Per dir veritats
105. perd hom ses amors.
106. I llongues pudors
107. de grans amors vénen.
108. Les sopes sostenen
109. cavaller en sella.
110. I cuita fa vella
111. prou voltes trotar.
112. I no es pot tornar
113. mai aigua la sang.
114. Algú és bell en banc

115. que és mal en sa casa.	138. marit, muller sana,
116. I a pa de casa	139. mas no de bondat.
117. cascú torna pres.	140. Cavall flastomat
118. Tan grassa no és	141. lo pèl més li lluu.
119. ninguna gallina	142. Servir a comú
120. que a sa veïna	143. servir és debades.
121. no haja mester.	144. Les males anyades
122. Dinar de plaer	145. desfan lo pagès.
123. en l'aigua es desfà.	146. Qui primer hi és
124. I bé li està	147. aquell primer mol.
125. la febra al lleó.	148. Qui no dóna el que dol
126. Fruit sec i sermó	149. lo que vol no ha.
127. a Pasqua no s'usa.	150. I bon tenir fa
128. Qui massa s'excusa	151. amics en la cort.
129. menys lo deu hom creure.	152. I no hi ha més sord
130. Ni es pot fer molt beure,	153. qui no vol oir.
131. après anar just.	154. Ni fa lo vestir
132. Anyell de mal just	155. devot més al monge.
133. lo llop lo s'emporta.	156. Tampoc lo canonge,
134. I qui present porta	157. la capa de seda.
135. segur pot tocar.	158. I de aigua queda
136. I diu lo vulgar:	159. tenir-li deus por.
137. germà vol germana,	160. Dolors ans al cor..

ESTUDI PAREMIOLÒGIC

Numerem les parèmies per ordre d'aparició i les reportem en la forma canònica (la ja coneguda o la proposada per nosaltres), amb indicació dels versos corresponents. Expliquem el significat de cadascuna, si aquest no és evident, i fem un estudi diacrònic, des de la documentació més antiga possible fins al segle XVI generalment, i contrastiu en diverses llengües.

1. *Amor de donzella és aigua en cistella* (vs. 11-12)

Figura al manuscrit en la seva forma canònica. Compara l'amor d'una donzella amb l'intent de prendre aigua amb una cistella. Aquesta darrera metàfora ja la recull Plaute: "*Cribo aquam haurire*" (DCP

núm. 14) i existeix en 38 llengües vives europees (EP núm. 77). N'hi ha referències catalanes coetànies de *Refrany's rimats* a *Espill*: "Doncs qui'ls comana / qualsevol fet / tenir secret / (...) / s'aigua stojar / vol en cistella" (vs. 7828-39), i en uns versos de Romeu Llull, conservats al manuscrit *Jardinet d'orats*: "E segons veig, a mi m'ha pres així, / servint l'amor d'una cruel donzella / com al qui trau del pou aigua en cistella". Al segle XVI, aquest proverbi apareix a *Flor de enamorados*, de Joan Timoneda: "Lo qui en amor de doncella / posa sa fe i esperança, / pot tenir tal confiança / com qui té l'aigua en cistella". En espanyol existeix diversa documentació quatrecentista de la locució "Tener agua en cesto" (RFPE *Agua*), però la versió més antiga del proverbi no fa referència a l'"amor de donzella", sinó a l'"amor de niño", que és com apareix a *Viejas*: "Amor de niño, agua en cesto" (RFPE *Amor*). La variant: "Amor de niña, agua en cestilla" figura a *Glosados* (III.8), com a traducció d'una obra catalana anterior, avui perduda, intitulada: *Refrany's en prosa catalana glossats* (Conca, 1994: 421-747). La locució anglesa equivalent apareix documentada en 1477: "To carry water in a sieve" (ODEP *Water*).

2. *A mal i a bé, tothom hi afig* (vs. 14-15)

Significa que la gent, amb les seves xafarderies, tendeix a exagerar la desgràcia o la felicitat. Hi ha un proverbi de Zenobi que pot tenir-hi una certa relació: "Malum mala additum" (PCC M 235). Amb la mateixa codificació de *Refrany's rimats*, el proverbi figura dues vegades a *Lo procés de les olives* i també a *Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, específicament etiquetat com a "refrany": "No sabeu què diu lo refrany que a mal i a bé tothom hi afig?".

3. *Més val desig que fastig* (vs. 16-17)

Usat ja per Eiximenis a *Terç* i reportat com a català per Núñez (RPR núm. 4872). La traducció castellana es va publicar defectuosament a *Glosados* (X.3): "Mejor es deseo que fastío" i, posteriorment, amb modificacions i adobaments diversos, va estar incorporada als reculls paremiogràfics espanyols (Conca, 1994: 632-633).

4. *Bo és missar i casa guardar* (vs. 18-19)

Aquest proverbi es va incorporar també a la paremiologia espanyola mitjançant la traducció castellana de *Glosados* (IV.14): "Bueno es mis-

sar y casa guardar". Al segle XVI, es troba a l'obra *Consells a una casada*, del notari valencià Andreu Martí Pineda: "I per ço el comú parlar / saludablement consella, / dient que bo és lo missar / mas també casa guardar, / casada, viuda o donzella".

5. *Beneïta la casa on hi ha corona rasa* (vs. 20-21)

De probable origen italià, figura a la traducció catalana quatrecentista del *Decameró* (PCC C 1537). Indica la conveniència que en una casa hi hagi un clergue, la menció al qual s'hi fa mitjançant la metonímia "corona", és a dir, tonsura. Aquesta metonímia apareix també en altres obres literàries catalanes, dins la locució: "Al·legar corona" (*Llibre de fra Bernat*, v. 2071; *Tirant* cap. 110; *Espill*, vs. 27-29). Núñez recollí el proverbi en italià: "Bea aquela casa que [non] ha cherega rasa" (RPR núm. 1111) i en donà dues variants en espanyol: "Do no hay cabeça raída, no hay cosa cumplida" (RPR núm. 2323) i "No hay casa harta, sinó donde hay corona rapada" (RPR núm. 5452). El proverbi es troba en el mateix camp semàntic que el reportat per Archer Taylor (1931, 1985: 84): "It's good living under the crozier."

6. *Qui bé està, que no es moga* (vs. 22-23)

Aquest proverbi té una encunyació clàssica: "Bene qui stat non moveatur" (DEFL núm. 943). La primera documentació catalana apareix a *Franselm*: "Qui bé està mai no es moga", la qual prové de la codificació italiana continguda a la *Dottrina* de Schiavo da Bari (s. XIII): "Quale uome sede bene, non si muova". També apareix reportat a *Tirant*: "Qui bé està no es cuita moure e qui seu en pla no ha d'on caure" (cap. 132), provinent de la traducció catalana de 1367 de la *Historia destructionis Troiae*, de Guido delle Colonne. En francès apareix en un manuscrit del segle XIII: "Qui bien est ne se mueve" (PF núm. 1841). En espanyol figura a *El caballero Cifar*, de primeries del segle XIV: "Quien bien see, non se lieve" (RFPE *Estar*), mentre que *Glosados* (XI.3) consigna: "Quien bien està no se mueva". En italià: "Chi sta bene non si muova" (DCP núm. 868). En anglès: "He that would be well, needs not go from his own house" (ODEP *Well*).

7. *Ploga o no ploga, fallir no li deu* (vs. 24-25)

Hem pres com a forma canònica l'expressió exacta que figura a *Refranys rimats*. Significa que l'objectiu proposat s'aconseguirà. És un proverbi format a partir d'una primera part comodí, "ploga o no

ploga", que és una fórmula productiva per a la formació de frases proverbials. Així, també la trobem a *Espill*: "Ploga o no ploga, / troben qui els lloga" (vs. 14665-66) i en un proverbí recollit per Galiana, al segle XVIII: "Ploga o no ploga, blat en Oriola". Aquesta fórmula és sinònima d'una altra: "eixuta o banyada", amb la qual trobem una variant del mateix proverbí, on l'objectiu proposat és la collita: "Bona anyada, eixuta o banyada" (PCC A 1799).

8. *Quan el pagès va al mercat, el mercat ja s'ha acabat* (vs. 26-27)

Indica la poca intel·ligència d'algu, pel fet de fer malament, amb retard, la seva feina. Potser per això, el mot "pagès" s'hi ha substituït posteriorment per "bovo", tal com es troba, al segle XVII, a *Quatre-cents aforismes catalans*, de Carles i Amat (PCC B 1583). Als versos de *Refranys rimats* el proverbí apareix molt modificat, però podem interpretar que té un significat semblant al de la codificació posterior. Per a la forma canònica hem preferit el terme originari "pagès" al barbarisme "bovo".

9. *Ans coc que abat* (vs. 28-29)

Aquesta locució, que significa tenir un coneixement experiencial, també figura a *Olives*: "Car nunca d'olives viu fer sobrefusa, / ni es dix mai per vós ans coc que abat" (vs. 785-786). Probablement, la locució ajudaria a configurar el proverbí següent "No hi ha pitjor abat que qui coc ha estat", el qual té un significat semblant a l'oració completa dels quatre versos 28-31. A més, Núñez (RPR núm. 5474) en recull la variant: "No ay peor abad que el que monge ha estad", reproduïda per Gonzalo Correas, *Vocabulario de refranes* (1627), amb l'observació que té acabament català. En espanyol, la locució equivalent és: "Haber sido cocinero antes que fraile" (DUE *Cocinero*).

10. *Donar escac pel roc* (v. 30)

Aquesta locució prové del joc d'escacs i remet al fet de donar escac al rei amb la torre, és a dir, posar en greu perill l'oponent. Es troba documentada a *Disputa de l'ase*: "Donen scac per lo roc a aquells qui han lo bec groc", en una composició d'Arnau Erill conservada al *Cançonier català de la Universitat de Saragossa*, de mitjan segle XV: "Guart-se lo rei d'haver scacs per roc", a *Espill*: "Escac pel roc / tens per la dona; / sus mat te dona" (vs. 9996-98), a *Tirant*: "Li donen sus i mat en la darrera casa" (cap. 100), a *Olives*: "Li dau escac per lo roc"

(v. 526) i a *Somni*: “Vist que també al primer sus / se troba mat” (vs. 2827-28). Així doncs, una locució pròxima és: “Fer escac i mat”, amb els equivalents en francès: “Donner échec et mat”, en espanyol: “Dar jaque mate”, i en anglès: “To checkmate.”

11. *Lloa la mar i queda't en terra* (vs. 32-33)

Proposem aquesta forma canònica a partir de l'encunyació anotada per Farnés: “Alaba el mar i queda't en terra”, coincident amb l'occitana que ell mateix recull d'una obra literària del segle XIX: “Lauzo la mar, et tento en terro” (PCC M 827). Aconsella guardar-se dels perills i que les coses arriscades les faci un altre. En espanyol, Núñez recull: “Hablar de la mar y estar en la tierra” (RPR núm. 3517).

12. *Bé n'haja la guerra que fa rei cortès* (vs. 34-35)

Prenem com a forma canònica d'aquest proverbi l'expressió exacta que apareix intertextualitzada a *Refrans rimats*. Indica que qui fa la guerra sota el comandament d'un rei lliberal o magnànim en treu profit, d'acord amb el significat que es desprèn del seu ús a *Espill*: “Bé n'haja guerra / fa rei cortès” (vs. 1812-13), en un passatge on el proverbi assumeix una funció de resum del que s'hi recita.

13. *Qui té diners, té tota res* (vs. 36-37)

Hi ha documentació clàssica d'aquest proverbi: “Pecunia impetrat omnia” (DEFL núm. 6308), que és una variant de la consignada a la *Bíblia*: “Pecuniae oboediunt omnia” (*Eclesiastès* 10.19). Al segle XIV, Eiximenis el reporta, citant la *Bíblia*: “Com diga la Escriptura que totes coses obeeixen a la pecúnia” (*Dotzè* cap. 872) i “E açò volch dir lo savi quant dix que *Omnia peccunia obediunt*, ço és que tota res oobeix a peccunia” (*Llibre de les dones* cap. 81). Núñez (RPR núm. 7065) anota com a català el proverbi, amb una segona clàusula que el concreta en termes de la vida quotidiana: “Qui ha diners, ha tota res; i la filla del rei, si la volgués”. Núñez també reporta una encunyació castellana: “Quien dinero tiene, alcanza lo que quiere” (RPR núm. 6878), que és la mateixa que figurava a *Viejas*. A *Glosados* (V.9) apareix: “Quien dineros tiene, alcanza lo que quiere”. En italià anorem les variants: “Coi quattrini si fa tutto” i “Chi ha danari ha ciò che vuole” (DCP núm. 1144). G. Chaucer escriu a *The Tale of Melibee* (1390): “Salomon seith alle thynges obeyen to moneye” (ODEP *Money*).

14. *Qui llengua té, a roma va* (vs. 38-39)

Hi ha una primera encunyació catalana d'una variant d'aquest proverbi a *Proverbis àrabs*: "Qui llengua ha i sap parlar, no es perd en nul llogar" (PCC L 386). En espanyol figura a *Viejas*: "Quien lengua ha, a Roma va" (RFPE *Lengua*). En francès figura a *Proverbes au vilain*: "Qui langue a, à Rome va" (PF núm. 1964). En italià: "Chi lingua ha, a Roma va" (DCP núm. 699).

15. *A qui déu vol bé, a casa s'ho sent* (vs. 40-41)

Una variant valenciana és la recollida per Martí Gadea i per Alberola: "A qui Déu vol, la casa li puja al trespol". Significa que per a prosperar s'ha d'estar a bones amb l'església. La primera codificació en espanyol figura a *Seniloquium* (segle XV) i presenta una lectura difícil: "A quien Dios quiere bien la casa le sabe, e a quien mal, la casa e fogar" (RFPE *Dios*). A *Glosados* (V.1) apareix: "Al que Dios quiere bien, la casa le sabe". Núñez anota en portuguès: "A quem Deus quer, outre nao há mister" (RPR núm. 781).

16. *Qui del llop ha esment, a prop se'l sent* (vs. 42-43)

Els versos recullen gairebé la forma canònica del proverbi, que en versió més moderna s'ha codificat com: "Qui del llop parla, a prop li ix" (PCC L 730). Significa que la persona de qui hom parla hi arriba en aqueix mateix moment. Ja és usat pel grec Diogenià i per diversos autors llatins, en la forma: "Lupus in fabula" (PCC L 730). En un manuscrit francès del segle XIV figura: "Qui de louf parole, prés en a la coue" (PF núm. 1900). En italià s'ha codificat com: "Chi ha il lupo in bocca, l'ha sulla groppa" (DCP núm. 718). En anglès s'hi canvia "llop" per "diable": "Talk of the devil, i he sure to appear" (ODEP *Talk*).

17. *Qui té bon veí, té bon matí* (vs. 44-45)

Es pot considerar que té un precedent en una sentència de Plaute: "Aliquid mali est propter vicinum malum" (DEFL núm. 467). Al segle XIII, n'hi ha codificacions franceses a *Roman de Renart*: "On dit qui a mal voisin / qu'il a souvent mal matin" i en dos manuscrits (PF núms. 1785, 1809). Al segle XIV, n'hi ha una primera documentació aragonesa al manuscrit *Romancea proverbiorum* i una de catalana en la traducció *Proverbis àrabs* (Conca i Guia, 1996: 46). Així mateix, també

apareix en català en un certamen celebrat a València, l'any 1488, en honor de Sant Cristòfol. També hi és en italià: "Chi ha il buon vicino, ha il buon mattutino" (DCP núm. 1436). En espanyol figura a *La Estoria de Sant Millán* (segle XIII), de Gonzalo de Berceo: "Mal dia le amanesció al qui ha mal vezino" (RFPE *Vecino*) i a *Seniloquium* (segle XV): "Quien ha mal vezín, ha mal matín" (RFPE *Vecino*). El traductor que escrigué *Glosados* (VI.12) anotà: "Quien tiene buen vezino, tiene buen amigo", probablement perquè "mañana" no rima amb "vezino". En anglès apareix documentat en 1470: "A good neighbour, a good morrow" (ODEP *Good*).

18. *A l'home sa, cullera de pa* (vs. 46-47)

La forma canònica d'aquest proverbi ha estat alterada a *Refranys rimats* per evitar la rima pròpia i per adequar les dues parts a la mètrica dels pentasil·labs. Aquesta forma canònica és la recollida, explícitament com a catalana, per Núñez (RPR núm. 3475). Significa que auxiliar-se amb el pa per menjar, és a dir, prendre el brou amb pa, és saludable.

19. *A la veïna, fes bona mina* (vs. 50-51)

Si conjecturem que la forma canònica del proverbi era rimada, a *Refranys rimats* resultaria alterada per tal d'evitar-ne, una vegada més, la rima interna. El proverbi recomana tenir bona actitud envers els veïns. Una variant és la recollida per Farnés: "Amb els veïns, val més estar-hi bé que malament" (PCC V 138). Un altre proverbi que conté una clàusula amb el sintagma "bona mina" és: "Bona mina i dolent joc" (PCC M 1828; DCVB *Mina*), amb el significat 'odi encobert amb semblant d'amistat'.

20. *Qui amb cunyats entra en missa, sol n'ix* (vs. 52-53)

Aconsella que hom no s'ha de refiar dels parents polítics. N'hi ha una altra documentació coetània a *Somni*: "Qui ab cunyats entra en missa / se n'ix a soles" (PCC C 4055). La codificació espanyola presenta una variant en la primera part, on figura "va a la iglesia" en lloc de "entra en misa", a més de substituir el pronom feble, inexistent en castellà, de la segona part. Així, a *Viejas* figura: "Quien con cuñados va a la yglesia, sin parientes sale della". És nota que l'encunyació de *Glosados* (VI.8) és una traducció del català: "Quien con cuñados entra en missa, sólo sale de la yglesia". El DRAE no el va recollir.

21. *Allà on es fa foc, ix fum* (vs. 54-55)

Es tracta d'un tòpic ancestral, que es troba en una sentència de Plaute: "Flamma fumo est proxima" i que és comú a 54 llengües vives europees (EP núm. 1), amb la documentació més antiga en francès, en un manuscrit del segle XIII: "Nul feu est sens fumée ne fumée sens feu" (PF 1405). Després, el tenim documentat en català, en traduccions d'obres llatines d'Albertano da Brescia, del segle XIV, atribuït a Sèneca: "E Sèneca dix: Lla on longament és lo foc, no defall lo fum" (*Llibre de consolació e consèyl*). Però a més de la via llatina, també el tenim en traducció catalana de l'àrab, del mateix segle XIV: "Lla és lo foc on ix lo fum" (*Proverbis àrabs*). Així mateix, el citen diversos autors catalans del segle XIV (Jacme d'Agramont, Francesc Eiximenis...), apareix a *Tirant*: "Car bé sabeu aquell proverbi vulgar qui diu: lla on se fa foc, fum n'ha d'eixir" (cap. 121) i Núñez en dona una altra encunyació catalana: "Foc secret, lo fum lo descovre" (RPR núm. 3317), a més d'una espanyola: "Donde fuego de haze, humo sale" (RPR núm. 2319) i d'una portuguesa: "Omde naom ay fuogo, fumo se naom allevanta" (RPR núm. 5618). En espanyol figura a *Proverbios morales* (circa 1355), de Sem Tob: "Nin a, syn fumo, fuego" (RFPE *Humo*). A l'entrada "No smoke without some fire", ODEP en dona una referència del segle XIV.

22. *Ofici i joc són pedra de toc* (vs. 56-57)

Significa que les persones es coneixen per l'ofici i el joc, de forma anàloga a com la noblesa o la impuresa de l'or es coneix frotant-lo amb la pedra de toc. En relació a la forma canònica que proposem, al vers 57 s'inverteixen els termes de la segona part del proverbi, per evitar-ne la rima pròpia, i s'hi introdueix la fórmula d'inserció proverbial: "diu que...", per raons mètriques. De la locució nominal "pedra de toc", equivalent a la llatina "lapis parologicus", n'hi ha documentació de 1417 (DCVB *Pedra*). En anglès, com a traducció d'un adagi d'Erasme, l'any 1540, apareix: "The touch stone tryeth golde, gold tryeth man" (ODEP *Touchtone*).

23. *Ningú no pot servir dos senyors* (vs. 58-59)

Els versos són només un eco del proverbi, ja que el primer vers: "mai ningú medra" en modifica el significat. El proverbi, probablement d'origen grec, figura als *Evangelis*: "Nemo potest duobus dominis servire" (Mateu 6.24) i "Nemo servus potest duobus dominis servire"

(Lluc 16.13). En quatre versos del poema 65 d'Ausiàs March (1400-1459) es desenvolupa el mateix motiu. Segons Paczolay (EP núm. 54), el proverbi existeix en 40 llengües vives europees i la primera documentació és en alemany, del segle XIII. En un manuscrit francès del segle XV figura: "On ne peut servir à deux maîtres" (PF núm. 1523). En italià trobem: "Non si può servir a due signori" (DCP núm. 1273). La forma canònica anglesa és: "No man can serve two masters" (ODEP *No*) i n'hi ha una primera documentació *circa* 1330.

24. *De sopes i amors, els primers són els millors* (vs. 60-61)

Aquesta codificació és la que modernament s'ha considerat canònica (PCC S 1345). Es tracta d'una evolució, amb la incorporació de l'element "sopes" de la vida quotidiana (probablement introduït pel fet que també els sabors primerencs perduren en el record), d'un proverbi de procedència aràbiga, ja documentat a finals del segle XIII: "L'amor primera és millor" (*Savis* 385). També trobem el proverbi, sense referència a "sopes", en dues obres coetànies de *Refranyis rimats*: "Car les primeres / amors són veres / e tostemps duren" (*Espill*, vs. 369371) i "Les amors primeres, / aquelles són les que nunca s'obliden" (*La vida de santa Magdalena en cobles*, estrofa 53). A més de la procedència aràbiga, en llatí hi ha l'apoteigma de Petroni: "Antiquus amor cancer est" (DEFL núm. 674). En italià tenim: "Il primo amore non si scorda mai" (DCP núm. 73), amb una variant a *La divina comedia*: "D'antico amor senti la gran potenza" (*Purgatorio* XXX, 39). En espanyol Núñez anota: "Las sopas y los amores, los primeros son los mejores" (RPR núm. 4002), que ha estat traduït a l'anglès, en 1706, com: "Of soup and love, the first is the best" (ODEP *Soup*), tot i que ja existia, en 1487: "The fyrst luf ay be lowyt best" (ODEP *Love*).

25. *Ni de burles ni de veres, amb major que tu no vulguis partir peres* (vs. 62-63)

Els dos versos de *Refranyis rimats* formen el nucli principal del proverbi, a la forma canònica del qual s'incorpora la locució: "Ni de burles ni de veres", com a primera part. Aconsella no fer tractes amb persona més poderosa que un mateix. En català apareix documentat el proverbi en uns versos del segle XIV; a la falla d'Isop "De les dues olles" (segle XVI), com a moralitat final; en tres obres del segle XVII: *Selva de sentències*, *Vigilant despertador* i *Quatre-cents aforismes catalans*; etc., mentre que la locució figura a les obres coetànies *Liber elegantiarum*, *Tirant lo Blanc*, *Lo procés de les olives* i *Lo somni de*

Joan Joan. Actualment, la locució “Partir peres” significa ‘barallar-se’. En espanyol, segons E. S. O’Kane (RFPE *Pera*), el proverbi apareix a *Libro de Alexandre* i a *Viejas*, amb l’expressió “con tu señor”, a diferència de la catalana “amb major que tu”. A *Glosados* (VI.2) figura: “A burlas ni a veras, con mayor que tu no partas peras”. En un manuscrit francès del segle XIV, el proverbi es resol amb *peres*: “Qui o seignor part poires il n’a pas des plus belles” (PF núm. 2058), mentre que en italià ho fa amb *cireres*: “Non è buono mangiar ciliege co’ signori” (DCP núm. 1281). En anglès figura com a traducció francesa, de l’any 1611: “Share not pears with uour master, either in jest or in earnest” (ODEP *Share*).

26. *La ventura, cadascú se la procura* (vs. 64-65)

Els versos recullen una variant modificada del proverbi clàssic llatí, usat per Sal·lusti: “Faber fortunae suae” (DEFL núm. 2636). Anàlogament a *Refranyes rimats*, a l’obra *Scacs d’amor* (circa 1497) també trobem el verb “importunar” com a acció que pot remeiar la “desventura”: “Importunant la Honestat, conjuren / per no restar desfavorits i pobres”. A *Tirant*, el proverbi adopta la forma rimada, que prenem com a canònica: “La ventura, cadascú la’s procura” (cap. 67). Com a traducció del català a l’espanyol, a *Glosados* (II.3) figura: “Viene ventura a hombre que se la procura”. Paczolay documenta el proverbi en 37 llengües vives europees i anota com a més antiga l’anglesa, de 1533: “Every man is the architect of his own fortune” (EP núm. 82). En la nostra informació sobre aquest proverbi (Conca i Guia, 1996: 126-128), l’havíem identificat erròniament amb “Audaces fortuna juvat”, però cal considerar-los dos proverbis diferents.

27. *Metge pietós, la nafra enfistula* (vs. 66-67)

Prové d’una màxima de l’Escola Salernitana: “Saepe solet medici pietate putrescere vulnus” (DEFL núm. 7729). N’hi ha documentació medieval italiana, en un manuscrit llombard, també recollida a l’obra *Dieci Tavole de Proverbi* (Torino, 1535): “Il medico pietoso fa la piaga verminosa”, d’on probablement la prengué Núñez (RPR núm. 4665). En català també n’hi ha referències medievals d’Eiximenis: “Semblants al mal metge, qui per pietat no gosa tallar la fístola” (*Dotzè* cap. 593), “Axí com lo metge qui ha pietat de fístola e no la vol tallar (...) no és metge piadors ans és cruel” (*Dotzè* cap. 601) i “Axí mateix lo bon cirurgià (...) cant li veu la fístola en la carn, crema-la-li ab un ferre calt” (*Llibre de les dones* cap. 136). A la traducció catalana

del segle XIV del llibre *Solacium ludi scacorum*, de Jacopo Cessulis, apareix: “Car metge piadós ret la nafra enfistolada”. Una altra variant catalana és: “No hi ha millor cirurgia que el que millor sap tallar” (PCC C 2281). RFPE i DCP no recullen cap encunyació equivalent espanyola d’aquest proverbi. En francès trobem: “Medecin avisé fait dit-on plaie puante” (PCC M 1728). En anglès hi ha la codificació: “The tender surgeon makes a foul wound” (DCP núm. 780).

28. *Qui es beu la mar que es bega l'estany* (vs. 68-69)

Proposem com a forma canònica la mateixa que figura a *Refranyes rimats*. Significa que qui fa allò més difícil ha de fer també les coses que se’n deriven i, en general, les més senzilles. N’hi ha una variant més moderna, que figura en un compendi de 1919: “Beguda la mar, begam els estanys” (PCC M 834). Així mateix, una variant recollida a Eivissa diu: “Qui s’ha begut la mar, se pot beure l’estany”, amb el significat ‘qui ha fet una cosa extraordinària, en pot fer una de més corrent’ (DCVB *Mar*).

29. *La boca de bany deriu el secret* (vs. 70-71)

Prenem la mateixa codificació que figura a *Refranyes rimats*. A partir de la interpretació que dóna Miquel i Planas del verb *derir* ‘dirimir’ a *Somni* (v. 1553), interpretem el verb *dirimir* com a ‘anul·lar, cancel·lar’. Això concorda amb la metaforització de la indiscreció mitjançant l’al·lusió a la humidesa de la boca, tal com indica el proverbi. Hi ha algunes locucions relacionades amb aquest tema, com ara la recollida per Alberola: “Ser moll de boca o boquimoll” (PCC B 1135), referent a qui xerra sense discreció coses que hauria de tenir secretes (DCVB *Boquimoll*), o la usada per Galiana a *Rondalla de rondalles* (segle XVIII) i recollida per Martí Gadea: “Parlar per boca de cànter” (PCC B 1119). D’altra banda, hi ha un aforisme de Carles i Amat, que és ben bé el proverbi antagònic del nostre: “En la boca del discret, el que és públic és secret” (PCC B 1083).

30. *Mal de molts, conhort de cadascú* (vs. 72-73)

Té un precedent grec que, en versió llatina d’Erasmus als *Adagia* (1508), diu: “Commune naufragium, omnibus solatium”. Hi ha documentació catalana coetània de *Refranyes rimats*, amb la mateixa codificació, en un certamen poètic valencià de 1486: “E segons lo vulgar parlar mal

de molts sia conhort de u", mentre que al segle XVI trobem la variant: "Mal de molts, conhort de tots", en les obres *Representació de la mort* i *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Al segle XVIII apareix una altra variant: "Mal de molts, conhort de pocs" (PCC M 381). En espanyol, durant els segles XIV i XV, figura així: "Mal de muchos, gozo es" (RFPE *Mal*), mentre que a *Glosados* (X.25) consta: "Mal de muchos, conorte es". En italià trobem: "Mal comune, mezzo gaudio" (DCP núm. 736). En francès ja el reporta Núñez: "Au malheureux est réconfort avoir compagnie en son sort" (RPR núm. 997), abans que l'usi Voltaire (DCP núm. 736).

31. *Tot el que lluu no és or* (vs. 74-75)

Per tal d'adequar el proverbi als dos versos pentasil·labs, l'autor ha necessitat afegir-hi diversos mots de farciment: "ni", "penseu", "fi". Prové del proverbi llatí del segle XIII: "Non teneas aurum totum, quod splendet ut aurum" i està documentat en 47 llengües vives europees (EP núm. 19). En català figura també a *Tirant*: "Tot lo que lluu no és or" (cap. 279) i a *Flor de enamorados*: "Preneu, dama, mon consell, / encara que us semble cru: / que tot lo novell és bell, / i no és or tot lo que lluu". En un manuscrit francès del segle XIII apareix: "N'est pas or quanque luit" (PF núm. 1371). En espanyol figura a *La Celestina* (1499): "Ni es todo oro quanto amarillo reluze" (PCC O 376). Hi ha una primera documentació anglesa *circa* 1220: "Nis hit nower neh gold al that ter schineth" (CODP *Glitter*).

32. *A bon bocí, bon crit* (vs. 76-77)

Indica alegria davant la prosperitat. La rima pròpia del proverbi es trenca a *Refranyes rimats*, tot allargant la segona part amb l'expressió "és de dar". En català figura recollida la forma canònica en un compendi mallorquí de 1840 (PCC B 1146). En espanyol figura a *Viejas*: "A buen bocado, buen grito" (RFPE *Bocado*).

33. *El sollevament de cor, el remeia el plor* (vs. 78-79)

Respecte a la forma canònica que proposem, *Refranyes rimats* presenta una alteració notable de l'ordre dels elements. Significa que plorar és remei per a les passions fortes, com ara la indignació o la ira. Hi ha un text a *Vita Christi*: "Lo plorar li és remei per manifestar la dolor del seu cor a totes les gents" (cap. 114) i un altre text a *Lamentació de Narciso*, de Joan Roís de Corella: "Los plors e sospirs, als qui en extrem

estan atribulats gran descans porten", que tenen un significat anàleg al d'aquest proverbi. Així mateix, un altre proverbi de sentit semblant és el recollit per Alberola: "Llàgrimes alvien penes" (PCC L 86).

34. *Del mal que hom té por, d'aquest mor* (vs. 80-81)

El tema de la por que incrementa el perill ja és reportat a la *Bíblia*: "Quod timet impius veniet super eum" (*Proverbia* 10.24) i usat per diversos escriptors llatins (DCP núm. 1018). Aquest proverbi específicament català apareix documentat a la *Crònica* de Ramon Muntaner: "Es veritat l'eximpli qui es diu que d'aquell mal mor hom de què hom ha paor" (cap. 61), a la *Disputa de l'ase*: "El proverbi diu [...] que del mal que hom té por, d'aquell mateix mor" i a *Tirant*: "Tostemps oí dir que del mal que hom té por, d'aquell hom se mor" (cap. 110). En tots tres casos, la intertextualització del proverbi va precedida d'una fórmula específica d'inserció proverbial. Núñez el recull com a català (RPR núm. 2724), tot i que també reproduceix la traducció a l'espanyol (RPR núm. 1992), prenent-la de *Glosados* (XII.13): "Del mal que hombre teme, de aquel se muere". En altres llengües hi ha encunyacions no exactament equivalents a la catalana. Així, en italià: "La paura ingrossa il pericolo" (DCP núm. 1018), i en anglès: "He that fears death lives not" (ODEP *Fear*).

35. *Qui mal vol oir, primer l'ha de dir* (vs. 82-83)

Aconsella la prudència a l'hora de parlar, per tal de escoltar els mateixos retrets que s'han dit. La rima interna que té aquest proverbi en la seva forma canònica és evitada als versos de *Refranyis rimats*. N'hi ha codificació llatina: "Cum dixeris quod vis, audies quod non vis" (DCP núm. 408). Una de les primeres encunyacions romàniques, la trobem a *Romancea proverbiorum*: "Qui mal quiere oyr, primero lo a decir". N'hi ha una primera referència catalana a *Terc*, amb una codificació diferent però semànticament equivalent: "Qui vituperis diu, vituperis ou". A *Disputa de l'ase* ja apareix en la seva forma canònica i precedit d'una fórmula d'inserció proverbial. Així mateix, figura a *Tirant* i *Olives*, en la primera amb la fórmula introductòria: "Llei és dels nostres passats" i en la segona amb la reproducció únicament de la primera part, tot pressuposant la coneixença del proverbi per part del lector. En un manuscrit francès del segle XIV figura: "Qui bel veut oïr bel die" (PF núm. 1834). En italià hi ha: "Chi dice quel che vuole, ode quel che non vorrebbe" (DCP núm. 408). En anglès existeix: "He that speaks lavishly, shall hear as knavishly" (ODEP *Speak*).

36. *Tant sopàrem anit, que avui ens fretura* (vs. 84-85)

La idea de no despendre massa i guardar per al futur és un tòpic proverbial que ha estat reflectit en diverses codificacions, com ara: “Cal guardar per demà, fruita i pa”, “Qui no guarda quan té, no menja quan vol” (PCC G 1067), etc. Núñez el recull amb l'especificació de català: “Tant menjàrem anit, que ara fa fretura; quant bona és la mesura” (RPR núm. 7783), amb una segona clàusula que fa referència justament al mateix proverbi que ve a continuació d'aquest a *Refranys rimats*. L'anotació de Farnés: “Tal menjar a nit que nora fa fretura quan és la mesura” (PCC M 1532), presa de Núñez, no fa sentit, cosa que podem resoldre ara gràcies a *Refranys rimats*.

37. *Qui mesura, dura* (v. 86)

El vers és un eco del proverbi, com si en fos una prolongació que digués: “i qui dura, venç”. A *Flors de virtut* (Lleida, 1489) s'hi apunta un precedent grec: “Diu Andrònic: En totes coses és mester mesura, e sense mesura no dura cosa alguna”. Potser per això ens ha arribat també per via àrabica, a *Savis*: “La mesura en la messiò és mig guany” i a *Proverbis àrabs*: “Mesura dura”. Núñez el reporta com a català, dintre d'una codificació ternària, més elaborada: “Deprén y aprén y sabràs; ajas cura y mesura y auràs; menja poco y duerme en alto y viràs” (RPR núm. 1893). En francès figura a *Proverbes au vilain*: “Mesure dure” (PF núm. 1229). En italià, a l'obra *Dieci Tavole* (1535), figura una codificació amb una primera clàusula molt pròxima a la de *Refranys rimats*: “Chi la dura si la vence, o la perde amaramente”.

38. *Tant fer crespells que n'eixen resoles* (vs. 88-89)

Conjecturem que aquesta pot ser la forma canònica del proverbi. No n'hem pogut trobar cap altra referència paremiològica. El significat concorda amb el del proverbi anterior, en el sentit que, qui s'excedeix fent una cosa (*crespells*: ‘pastes dolces rígides’) acaba fent-la malament (*resoles*: ‘pastes molles, mandonguilles’). A *Espill* apareix el mot *resoles* en un context concordant amb el significat suara esmentat: “turmes, resoles / e lleteroles” (vs. 5235-36).

39. *Més val estar sol que mal acompanyat* (vs. 90-91)

Hi ha abundant documentació catalana d'aquest proverbi, provinent de fonts àrabs (*Savis*, *Proverbis àrabs*). També el reporta Eiximenis

(Dotzè caps. 810, 816), amb la marca específica “Car diu lo proverbi...”. A *Romancea proverbiorum* figura: “Más val soleta estar que con mala companya”. A *Tirant* es troba altres dues vegades (caps. 109, 250). RFPE aporta diversa documentació en espanyol, com la de *El conde Lucanor* (circa 1330): “Mejor sería andar solo que mal acompañado”, *Seniloquium* (segle XV), *La Celestina* (1499), etc. A *Glosados* (IV.6) figura: “Más vale estar sola que mal acompañada”. En italià es recull: “Meglio soli che male accompagnati” (DCP núm. 1288). En anglès hi ha documentada en 1477 una variant de: “Better he alone than in bad company” (ODEP *Better*).

40. *Gat escaldat tem l'aigua tèbia* (vs. 92-93)

Respon a un tòpic ja encunyat en grec (DCP núm. 570), que significa que hom aprèn de les experiències negatives. En català, n'hi ha documentació coetània a *Espill*: “Saps que lo gat / poc scaldat / tem l'aigua tèbea” (vs. 6585-87). En italià: “Gatto scottato dall'acqua calda, ha paura della fredda” (DCP núm. 570) i en anglès: “A scalded cat frears cold water” (ODEP *Scalded*).

41. *Gat mullat tem l'aigua* (vs. 94-95)

Els versos 94-95 fan referència al mateix subjecte i verb dels dos anteriors, és a dir, “gat” i “tem”. Així doncs, el proverbi significa que, tant si és “aigua reba”, és a dir, moguda, com si és aigua “passada”, és a dir, tranquil·la, qui ja s'hi ha banyat en té prevenció. Aquesta interpretació és concordant amb la documentació de l'*Espill*, suara citat, on també figuren junts els dos proverbis: “Queda e rèbea / tem gat mullat” (vs. 6588-89).

42. *La barba mullada pren l'eixuta* (vs. 96-97)

Es diu per expressar els avantatges de ser diligent (DCVB *Barba*). També està documentat a *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. En espanyol figura a *Viejas*: “Barva mojada, toma la enxuta en la cama” (RFPE *Barba*) i el recull Núñez (RPR núm. 3885).

43. *Tot fill de puta disculpa sa mare* (vs. 98-99)

No n'hem trobat cap altra referència paremiològica, tret d'un altre ús literari de la insòlita primera part a *Olives*, on figura que Jaume

Gassull li diu a Joan Moreno: “Deixant al present les altres disputes, / ni el com ni per què, vós i el Fenollar, / venguts sou a dir-vos així fills de putes, / cascú per millor sa part defensar” (vs. 1001-1004). Així doncs, agafem com a forma canònica l’expressió exacta que figura a *Refranys rimats*.

44. *Del pa del compare, bon tros al fillol* (vs. 100-101)

El fet de ser generós amb els béns d’altri és un tòpic que en llatí ja havia esdevingut proverbial: “Ex alieno liberalis” (DCP núm. 36). Aquesta expressió de sentit literal, esdevingué metafòrica amb la incorporació d’elements de la vida quotidiana. Així, Erasme, als *Adagia* (1508), anota: “Ex alieno tergo lora secare lora” (DCP núm. 35). En català apareix la codificació habitual canònica, amb “pa”, “compare” i “fillol”, a *Romancea proverbiorum* i a *Olives*. En francès consta al segle XIII: “Dou pain a mon compere, grant piece a mon filluel” (PF núm. 618), mentre que Maloux el reporta com a proverbi d’origen basc: “On donne a son filleul bon morceau du pain de la marraïne” (DPSM 52). En espanyol hi ha encunyacions del segle XV semblants a la catalana, com ara a *Seniloquium* (RFPE Hogaza): “De la fogaza de mi compadre, buen zatico a mi ahijado” i també figura a *Glosados* (VII.17): “Del pan de mi compadre, buen pedaço a mi ahijado”. En italià: “Del cuoio d’altri si fanno le correegge larghe” (DCP núm. 35) i “Della roba d’altri si spende senza risparmio” (DCP núm. 36).

45. *Hostes amb sol són honrats* (vs. 102-103)

Aquesta és la forma canònica que proposem. El proverbi significa que els visitants més ben rebuts en una casa són els qui no hi passen la nit. No n’hem trobat cap altra documentació, però hi ha un fragment concordant a *Espill*: “Mas sol ser hoste / de sols mig dia” (vs. 9794-95). Així mateix, es pot relacionar amb un altre proverbi ben conegut: “Hoste i peix menut, als tres dies put”, que ja apareix documentat a la novel·la catalana del segle XV *Curial e Güelfa*. També el trobem en francès a la fi del segle XIII: “Ostes et pluie a tierz jour ennuie” (PF núm. 1562). En espanyol figura a *Proverbios morales* (circa 1355), de Sem Tob: “El huésped i el peçe, fieden al terçero día” (RFPE *Huesped*). En italià: “L’ospite e il pesce, dopo tre dì rincesce” (DCP núm. 952). En anglès: “Fresh fish i new-come guests emell in three days” (ODEP *Fresh*). Paczolay anota una codificació llatina de Plaute: “Nam hospes nullus ubi triduum continuum fuerit, iam odiosus sit” i informa que és un proverbi comú a 40 llengües vives europees (EP núm. 58).

46. *Per dir les veritats, es perden les amistats* (vs. 104-105)

Els versos presenten una modificació del proverbi, en canviar-hi “amistats” per “amors” i trencar, així, la rima interna. Hi ha un apotegma de Terenci que diu: “Obsequium amicos, veritas odium parit” (DEFL núm. 5821). En català apareix reportat a *Terç*: “Com diu lo proverbi comú: per dir les veritats i per no consentir a males volentats, se perden les amistats” (cap. 129), a *Dotzè*: “Diu l'eximpli que per les veritats perd hom les amistats” (cap. 521) i a *Olives*: “Tostemps oí dir i ver se recita / aquell vell refrany: ‘Per dir veritats, / se gasten i es perden tots jorns amistats’” (vs. 1513-15). En tots tres casos, el proverbi va precedit d’inequívokes fórmules d’inserció proverbial. En espanyol figura a *Viejas*: “Mal me quieren mis comadres, porque digo las verdades” (RFPE *Verdad*). En italià s’ha codificat la traducció de la segona part de l’apotegma de Terenci: “La verità genera odio” (DCP núm. 1420), tot i que en sicilià existeix: “La verità rumpi l’amistà” (PCC V 603).

47. *De grans amors, grans pudors* (vs. 106-107)

Significa que, sovint, quan un amor s’acaba va seguit d’odi i rancúnia. Es troba tres vegades, amb diferent grau d’automatització, a *Llibre de les dones*: “Per tal que de grans amors hisquen grans pudors e grans rancors e grans dolors” (cap. 44), “Car qui en la dona atén a bellea, tantost com n’és fart passa la amor e torna en pudor” (cap. 80) i “De grans amors hixen grans hoys e rancors” (cap. 124).

48. *Les sopes sostenen cavaller en sella* (vs. 108-109)

No hem trobat cap altra referència d’aquest proverbi i proposem com a forma canònica l’expressió exacta que figura a *Refranyys rimats*. El seu significat metafòric deu ser ‘els diners mantenen el poder’, en concordança amb altres proverbis: “Qui té diners té tota res” (*Refranyys rimats*, vs. 36-37), “Els costums i els diners fan els homes cavallers” (PCC C 3575), etc.

49. *La cuita fa trotar la vella* (vs. 110-111)

Significa que les situacions extremes aguditzen l’enginy. N’hi ha documentació llatina en una obra de Sal·lusti: “Necessitudo etiam timidus fortes facit” (DCP núm. 175). En francès apareix en un manuscrit del segle XIII: “Besoing fait vielle trotter” (PF núm. 236), així com en

diverses obres del XIV (MFP B51). De fet, devia ser bastant usat en francès, ja que Núñez en recull dues encunyacions: “L’anxiété faict vieille trotter et boyteux saulter” (RPR núm. 4116) i “Necessité faict vieille trotter” (RPR núm. 5060), tot i que també en dóna una altra de gallega: “Cuyta faz vella choutar” (RPR núm. 1765), molt semblant a la catalana de *Refranys rimats*. Més tard la trobem recollida pels paremigràfs valencians del XVIII i el XIX, Ros i Martí Gadea: “El menester fa fer”. En espanyol figura a *Libro de Alexandre*, del segle XIII: “Cuyta fase vieja trotar” (RFPE *Cuita*). En aragonès, a *Romancea proverbiorum*: “Cuieyta face viella trotar, e mexer onbros” (RFPE *Cuita*). En anglès hi ha recurrències d’aquest proverbi en manuscrits del segle XIII i XV, citades a l’entrada: “Need makes the old wife trot” (ODEP *Need*).

50. *La sang no es pot tornar aigua* (vs. 112-113)

N’hi ha documentació coetània a *Tirant* (caps. 103, 367). Significa que els parents pròxims, encara que a vegades tinguin dissensions, sempre tendeixen a reconciliar-se i defensar-se mútuament. Ja estava codificat en llatí: “Mulum valet communio sanguinis”, apareix documentat en 1410 en anglès: “Blood is thicker than water” i es viu en 42 llengües europees (EP núm. 41). En italià trobem: “Il sangue non è acqua” (DCP núm. 1213).

51. *Bo en plaça i mal en casa* (vs. 114-115)

Pensem que els versos de *Refranys rimats* remeten a aquest proverbi, conegut i usat familiarment per nosaltres, en el sentit de constatar i denunciar les falses aparences relatives al comportament d’una persona. No n’hem trobat cap altra referència documental.

52. *El pa de casa és el millor pa* (vs. 116-117)

Prenem la forma canònica anotada per Farnés (PCC P 60), així com el significat: ‘el tracte de la família és el millor per a l’aliment del cos i de l’esperit’. En espanyol Núñez anota: “Pan casero, siempre es bueno” (RPR núm. 5855).

53. *Tan grassa no és ninguna gallina, que no haja mester la seua veïna*
(vs. 118-121)

El significat del proverbi és clar: tohom ve que necessita ajuda del veí. Farnés l'anota com a recollit oralment al segle XX: "Per rica que sia la gallina, ha de menester sa veïna" (PCC G 128).

54. *Dinar de plaer en l'aigua es desfà* (vs. 122-123)

No hem trobat cap documentació d'aquest proverbi, el significat del qual remet a com solen ser d'efimers els plaers de la vida. Prenem com a forma canònica l'expressió exacta de *Refranys rimats*.

55. *Bé li està la febre al lleó* (vs. 124-125)

D'acord amb el que s'explica al *Llibre del tresor*, de Brunetto Latini, escrit en francès al segle XIII i traduït al català a les primeries del XV, el més poderós dels animals, el lleó, té febres que li minven la seva força: "E per ço és malalt axí com de febra tres jorns la setmana, qui molt li disminex son ergull" (vol. I cap. 169). Així doncs, el proverbi cal interpretar-lo en el sentit que està bé que les persones orgulloses i poderoses tinguin punts febles. Apareix recollit, al segle XVIII, per Carles Ros: "La febra amansa al lleó" (PCC F 295).

56. *A Pasqua de resurrecció, ni fruit sec ni sermó* (vs. 126-127)

Cal inscriure aquest proverbi entre els que ponderen l'alegria de la Pasqua enfront de l'austeritat de la Quaresma, com així ho fa la cobla popular: "Carnestoltes, quinze voltes / i Nadal, de mes en mes / Pasqua, de vuit en vuit dies / Quaresma, no tornis més" o el proverbi: "Després de Pasqua de resurrecció, ni panses ni figures ni sermó", tots dos vius actualment. Alberola en recull una altra variant: "Després de l'Ascensió, ni peix moll ni sermó". En occità hi ha: "L'ouarri, figuo et sermoun, a Pasquo soun plus de sezoun" (PDP 70).

57. *Qui s'excusa, s'acusa* (vs. 128-129)

El vers 129 és una modificació del segon hemistiqui del proverbi, el qual prové de la màxima jurídica llatina: "Excusatio non petita, accusatio manifesta" (DEFL núm. 2570). En llatí també figura com un apo-

tegma de Sant Jeroni: "Dum excusare credis, accusas" (ODEP *Excuse*). En català n'hi ha documentació coetània a *Olives* i *Lo passi en cobles*. En italià trobem: "Chi si scusa s'accusa" (DCP núm. 1246). En anglès, la primera documentació és de W. Shakespeare: "And oftentimes excusing of a fault / Doth make the fault the worse by the excuse" (ODEP *Excuse*).

58. *No es pot fer, beure molt i anar dret* (vs. 130-131)

Al vers 131 s'hi canvia "dret" per "just", per tal de facilitar la rima amb la primera part del proverbi següent. Núñez el recull en la codificació que hem donat com a canònica, amb la menció explícita de català (RPR núm. 5398). Carles i Amat el modifica a *Quatre-cents aforismes catalans*: "Beure molt i anar dret, és impossible ben cert" (PCC B 772).

59. *Si de mal just ve l'anyell, mal profit farà la pell* (vs. 132-133)

Aquesta és la forma canònica catalana que ja es recull a *Franselm*. Com a precedents d'aquest proverbi podem citar les sentències de Ciceró: "Male parta, male dilabuntur" (DEFL núm. 4504) i de Plaute: "Male partum, male disperit" (DEFL núm. 4505). Les llengües romàniques van codificar aquest concepte mitjançant metàfores expressades amb elements de la vida quotidiana. Així, apareixen "anyell" i "pell" en català; "farina" i "diavolo", en italià: "La farina del diavolo va tutta in crusca" (DCP núm. 383); "deable", en francès: "De deable vint, à deable ira" (PF núm. 481); "devil", en anglès: "The devil's meal is half bran" (ODEP *Devil*); "oveja" i "pelleja", en espanyol, a *El caballero Cifar*: "Cuando de mala parte viene la oveja, allá va la pelleja" (RFPE *Oveja*). A *Glosados* (V.6) figura: "De mal justo vino el conejo, y diablos lleváronse el pellejo".

60. *Qui present porta, segur pot tocar* (vs. 134-135)

Tot i no conèixer cap referència paremiològica específica d'aquest proverbi, podem dir que respon al tòpic de la conveniència de la liberalitat. A la traducció catalana *Proverbis àrabs* figura la variant: "Present fa obrir porta tancada" (PCC P 3086). A *Tirant* hi ha un pasatge que s'adiu amb aquest tòpic, quan Ciprès de Paternó s'ofereix a Tirant per fer d'espia a favor dels cristians en el campament dels turcs: "Senyor Capità, suplic a la senyoria vostra me façau gràcia si teniu neguna manera de confits me'n vullau donar per ço que en faça pre-

sent al Soldà, lo qual és molt gran menjador d'aquestes coses e semblants, e ab aquesta excusa poré anar e venir, que no pensaran negun mal de mi" (cap. 149).

61. *Germà, rica germana; marit, muller sana* (vs. 137-138)

El significat remet a l'egoïsme de l'home, que vol la germana, si aquesta és rica, perquè així pot obtenir-ne beneficis, i s'estima la dona, en la mesura que aquesta té salut i el pot atendre. Farnés recull diverses variants d'aquest proverbi (PCC G 613).

62. *A cavall flastomat, el pèl li lluu* (vs. 140-141)

Significa que malparlar d'algú ajuda a enaltir-lo. Apareix documentat, en la seva forma canònica, a *Dotzè*: "Del rey En Pere d'Aragó se diu que, com li diguessen que les gens lo blastomaven, respòs que a cavall flastomat lo pèl li lluu" (cap. 615) i a *Somni*: "Mas a cavall que és flastomat / lo pèl li lluu" (vs. 544-545). També el reporta *Romancea proverbiorum*: "A cavallo maldito, el pelo le luce".

63. *Qui serveix a comú, no serveix a ningú* (vs. 142-143)

Observem que, una vegada més, la inserció d'aquest proverbi es fa trencant la rima que té en la seva forma canònica. Procedeix d'una màxima llatina: "Pravo domino servit, qui vulgo servit" (DEFL núm. 6667). Aquesta forma ja es troba a *Terç*, *Dotzè* i *Doctrina compendiosa*, sempre esmentat com a proverbi vulgar o antic. N'hi ha variants a *Tirant*: "Aquell qui a molts serveix, no serveix a ningú" (cap. 138) i a la *Vita Christi*: "Comuna pràctica és qui a molts serveix, per negú no és servit" (cap. 137). En espanyol n'hi ha encunyacions del segle XV: "Quien faze por común, faze por ningún" (RFPE *Común*). En italià apareix: "Chi serve al comune, non serve a nessuno" (DCP núm. 294). En anglès hi ha una variant de "He who serves the people, serves nothing" documentada en 1573 (ODEP *Serve*).

64. *Les males anyades desfan el pagès* (vs. 144-145)

N'hi ha un precedent clar a *Llibre de tres*, de les darreries del segle XIV: "Tres coses desfan la terra: lladres que hom no gosa ponir e mogobells e males anyades". Farnés recull d'una rondalla d'Antoni Maria Alcover: "Les males anyades atenen un pagès" (PCC A 1803).

65. *Qui primer arriba, primer mol* (vs. 146-147)

Es tracta de la vulgarització de la màxima jurídica llatina: “Potior in tempore, potior in jure” (DEFL núm. 6621) o “Qui prior est tempore, potior est jure” (DEFL núm. 7135). A *Tirant* apareix reportada dues vegades, en termes generals, com en la forma llatina: “Qui primer és en temps és primer en dret” (cap. 110) i “Que puix jo era primer en temps, raó era que fos primer en dret” (cap. 145), mentre que l’encunyació de *Refrany rimats* ja incorpora l’ús metafòric d’elements concrets d’experiències de la vida quotidiana, com ara el fet d’anar a moldre al molí. En un manuscrit francès del segle XIII figura: “Qui ainçois vient au molin, ainçois doit moldre” (PF núm. 1796). En el manuscrit espanyol *Seniloquium*, del segle XV, figura: “Quién primero viene, primero muele” (RFPE *Moler*). En anglès hi ha: “First born, first fed” i “First come, first served” (ODEP *First*).

66. *Qui no dóna el que dol, no té el que vol* (vs. 148-149)

La inserció a *Refrany rimats* presenta inversió de la segona part, per tal d’evitar la rima pròpia. Ja apareix documentat al segle XIII, en un manuscrit francès: “Qui ne donne que aime ne prend que desire” (PF núm. 2023) i a la crònica catalana del rei Jaume I: “Car diu un exemple antic: Qui no da ço que dol, no pren ço que vol” (cap. 244). En espanyol hi ha una codificació semblant a *El caballero Cifar* (s. XIV: “Quien no da lo que vale, non toma lo que desea” (RFPE *Dar*).

67. *Bo és tenir amics en la cort* (vs. 150-151)

El proverbi remet al fet de tenir amics influents en el poder. Hi pren un significat positiu, que concorda amb un proverbi del *Dotzè*: “Car diu l’eximpli que qui pare ha jutge, segur va a cort” i amb un passatge de l’*Espill*: “Per mala dita / ella fon presa, / e fon defensa / e favorida / per ser nodrida / entre els de cort” (vs. 1598-1603). No obstant això, en altres encunyacions paremiològiques aquesta mena d’amistat pren un significat negatiu, com al mateix *Dotzè*, on llegim: “Amistat de cort és obra de mula o de bort”. Farnés recull dues encunyacions relacionades: “Tindre parents en Corts” (PCC P 859) i “Qui té parents a la Cort, no és pobre del tot” (PCC P 856).

68. *No hi ha més sord que qui no vol oir* (vs. 152-153)

Aquest proverbi, de significat clar, podem relacionar-lo amb la locució "Predicar a un sord", és a dir, perdre el temps, la qual figura a *Espill*: "Al sord sermona" (v. 7964). En espanyol figura a *Viejas* i el recull Núñez: "No hay peor sordo que el que no quiere oir" (RPR núm. 5292). En francès apareix en un manuscrit del segle XIV: "Il n'est si maus sours com cis qui ne weut oir" (PF núm. 940). En italià: "Gran sordo è quello che non vuol udire" (DCP núm. 1293). En anglès: "None so deaf as those who vill not hear" (ODEP *Deaf*).

69. *L'hàbit no fa el monge; ni la capa de seda, el canonge* (vs. 154-157)

El proverbi significa que les aparences enganyen i s'hi presenta amb una segona clàusula d'amplificació, que reforça sinonímicament la primera. Ja es troba en llatí: "In vestimentis, non est sapientia mentis" (DCP núm. 4). La codificació italiana és: "L'abito non fa il monaco" (DCP núm. 4). En un manuscrit francès del segle XIV figura: "Li abis ne fait pas les relegieus" (PF núm. 1053). Núñez el reporta en francès: "L'abit ne faict pas le moyne" (RPR núm. 4111). En espanyol apareix documentat al segle XV: "Non faze el ávito al monxe" (*El Victorial*; RFPE *Hábito*). En anglès, al segle XIV, Chaucer ja escriu el proverbi amb una amplificació semblant a la de *Refranyys rimats*: "For habit maketh no monk; ne weringe of gilte spurres maketh no knight" (ODEP *Cowl*). Paczolay el documenta en 37 llengües europees (EP núm. 80).

70. *Guarda't d'aigua que no corre* (vs. 158-159)

Aquest proverbi té un precedent en Cató: "Quo flumen placidum est, forsam latet altius unda" (DCP núm. 12). En la traducció catalana del llibre de Cató, del segle XIV, figura així: "Pitjor és aigua queda que rèbea, e pus perillosa" i Eiximenis escriu a *Terç*: "L'aigua que no es mou, finalment fa bassa i put". En occità: "Te fises pas à l'aigo morto, es la plus forto" (DPF *Aigo*), en francès: "Il n'est pire eau que l'eau qui dort" (DPSM 36), en italià: "Acqua cheta rovina i ponti" (DCP núm. 12) i en espanyol: "Del agua mansa me libre Dios, que de la brava me guardaré yo" (DRAE *Agua*). A *Glosados* (III,5) figura: "Del agua mansa te guarda". La traducció anglesa del distic de Cató, de 1400, és: "There the flode is deppist the water standis stillist" (ODEP *Still*). Segons Paczolay, el proverbi és d'origen grec i es viu en 38 llengües europees (EP núm. 78).

71. Els dolors del cor, els parla la boca (v. 160)

Conjecturem que el darrer vers conservat de *Refranyys rimats* podria anar seguit del vers: “els parla la boca”, ja que és un proverbi dels evangelis: “Ex abundantia cordis os loquitur” (Lluc 6.45), que ha passat a moltes llengües. En català en trobem variants a *Tirant*: “Allà va la llengua, on el cor dol” (cap. 109) i “La llengua és senyal de ço que lo cor desitja” (cap. 177).

CONCLUSIONS

L'estudi paremiològic dels 69 proverbis i les 2 locucions de *Refranyys rimats* ens permet aportar noves dades interessants per a la història de la paremiologia. En particular, hi ha tres aspectes a comentar: les concordances parèmiques amb altres obres, la primera documentació de parèmies conegudes i la identificació de parèmies que mai no havien estat repertoriades.

Moltes de les parèmies de *Refranyys rimats* apareixen documentades en altres textos anteriors o coetanis, alhora que algunes figuren recollides, en català o com a catalanes, en compendis paremiogràfics immediatament posteriors. Així, hi ha concordances fràsiques amb el *Llibre dels feits* (núm. 66), *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* (núms. 24, 37, 39), *Proverbis àrabs* (núms. 14, 17, 21, 37, 39, 60), *Terç del Crestià* (núms. 3, 35, 46, 63, 70), *Dotzè del Crestià* (núms. 13, 27, 39, 46, 62, 63, 67), *Llibre de les dones* (núms. 13, 27, 47), *Llibre de tres* (núm. 64), *Franselm* (núms. 6, 59), *Disputa de l'ase* (núms. 10, 34, 35), *Tirant lo Blanc* (núms. 6, 10, 21, 25, 26, 31, 34, 35, 39, 50, 60, 63, 65, 71), *Espill* (núms. 1, 7, 10, 12, 24, 40, 41, 45, 67, 68), *Lo procés de les olives* (núms. 2, 9, 10, 25, 35, 43, 44, 46, 57), *Lo somni de Joan Joan* (núms. 10, 20, 25, 62) i *Refranyys en prosa catalana glossats* (núms. 1, 3, 4, 6, 13, 15, 17, 20, 25, 26, 30, 34, 39, 44, 59, 70).

El fet que hi hagi dotze proverbis de *Refranyys rimats* que havien estat usats per Eiximenis a les seves obres, alguns de forma repetida, potser ens indica que l'autor les havia llegides, la qual cosa era ben possible a la València de l'època. Així mateix, l'elevat nombre de concordances parèmiques amb *Tirant lo Blanc* (14) i amb *Refranyys en prosa catalana glossats* (16) és un indicador de proximitat, que ens ajuda a situar l'obra a València, cap a la fi del segle XV. En aquest sentit, observem que *Refranyys rimats* presenta també deu recurrències coincidents amb *Espill* i onze amb el tàndem format per *Lo procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan*. Pocs anys després, l'humanista castellà Hernán Núñez incorporava a *Refranes o proverbios en romance* vuit dels proverbis continguts a *Refranyys rimats*, anotant-los com a catalans (núms. 3, 13, 18, 21, 34, 36, 37, 58).

De proverbis coneguts per mitjà d'altres referències, que tenen a *Refranyes rimats* una primera documentació catalana, n'hi ha dinou (núms. 4, 8, 11, 15, 16, 18, 28, 32, 42, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 61, 68, 69). De vegades, aquesta datació significa un avenç de segles respecte a la que teníem coneguda fins ara. Altres voltes, es tracta de l'única documentació catalana, ja que el proverbi només ens era conegut en una altra llengua.

Finalment, destaquem el fet de la presència de dotze proverbis (núms. 7, 12, 19, 22, 29, 33, 36, 38, 43, 45, 48, 54) que hem pogut identificar per primera vegada gràcies a *Refranyes rimats*. Aquests proverbis no ens eren coneguts en cap llengua i, per això, hem hagut de recórrer al lèxic significatiu per interpretar-ne el sentit. En cada cas, hem conjecturat la possible forma canònica, atenent la intertextualització concreta de *Refranyes rimats* i tenint en compte els patrons de formació proverbial.

Refranyes rimats, doncs, a més del seu estimable valor literari, ha resultat ser una font paremiològica de primer ordre, fins ara ignorada pels investigadors, que ens ha portat molt més enllà del que nosaltres intuïm en una primera aproximació. Només hem de lamentar que l'obra no ens hagi arribat completa!

MARIA CONCA i JOSEP GUIA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

REFERÈNCIES

- ALBEROLA, Estanislau. *Refraner valencià*. València: Arte y Letras, 1928.
- CARLES i AMAT, Joan. *Quatre-cents aforismes catalans* [1636]. Ed. Josep Vilar. Barcelona: Imp. Bayer, 1918.
- CODP: John Simpson, *The Concise Oxford Dictionary of Proverbs*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- COLON, Germà. "Fons romànic d'alguns refranys hispànics". *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. 157-165.
- CONCA, Maria. *Teoria i història dels proverbis catalans. Aplicació a l'estudi d'un corpus paremiològic del segle XVI*. Tesi Doctoral. València: Universitat de València, 1994.
- CONCA, Maria i Josep Guia. "Estudi paremiològic del *Libre de tres*". *Randa* 37 (1995): 17-41.
- CONCA, Maria i Josep Guia. "Sentències i proverbis en la *Disputa de l'ase*". *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXII*. Mis-

- cel·lània Germà Colon*. Vol. 5. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996. 53-75.
- CONCA, Maria i Josep GUIA. *Els primers reculls de proverbis catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- CONCA, Maria i Josep GUIA. "Verba volant, scripta manent: An Historical Panorama of Catalan Paremiology from Its origins to the Renaissance." *Proverbium* 20 (2003): 71-94.
- CORPAS PASTOR, Gloria. *Diez años de investigación en fraseología: Análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos*. Madrid: Iberoamericana-Vervuert, 2003.
- DCP: Augusto Arthaber, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*. Milano: Ulrico Hoepli, 1989.
- DCVB: Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear*. 10 vols. Palma: Moll, 1926-62.
- DEFL: Victor-José Herrero, *Diccionario de expresiones y frases latinas*. Madrid: Gredos, 1992.
- DESPUIG, Cristòfor, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* [s. XVI]. Ed. Eulàlia Duran. Barcelona: Curial, 1981.
- Doctrina compendiosa* [1400]. Ed. Martí de Barcelona. Barcelona: Barcino, 1929.
- DPF: Frederic Mistral, *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français*. 4 vols. Paris: Delagrave, 1932.
- DPSM: Maurice Maloux, *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes*. Paris: Larousse, 1986.
- DRAE: Real Academia Española, *Diccionario de la lengua castellana*. Madrid: J. Ibarra, 1780.
- EIXIMENIS, Francesc. *Terç del Crestià* [1384]. Ed. Martí de Barcelona. Barcelona: Barcino, 1929-32.
- EIXIMENIS, Francesc. *Dotzè llibre del Crestià* [1387]. Eds. Curt Witlin, et. al. Barcelona: Barcino, 1980-89.
- EIXIMENIS, Francesc. *Lo llibre de les dones* [circa 1390]. Ed. Frank Naccarato. Barcelona: Curial, 1981.
- EP: Gyula Paczolay, *European Proverbs in 55 Languages*. Hungary: Veszprém, 1997.
- Espill*. 2 vols. Ed. Ramon Miquel i Planas. Barcelona: Biblioteca catalana, 1929-50.
- GALLEGO BARNÉS, André. *Les "Refraneros" de Juan Lorenzo Palmireno*. Toulouse: Faculté de Lettres et Sciences Humaines, 1969.
- LATINI, Brunetto. *Llibre del tresor*. 4 vols. Ed. Curt Wittlin. Barcelona: Barcino, 1980-89.
- Les quatre grans Cròniques. Ed. Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1971.
- Liber elegantiarum*. Ed. Germà Colon. Castelló de la Plana: Inculca, 1988.

- Lo passi en cobles*. Ed. Marinela Garcia Sempere. Alacant-Barcelona: IIFV-PAM, 2002.
- MARTÍ GADEA, Joaquim. *Novísimo diccionario general valenciano-castellano*. València: J. Canales, 1891.
- MASSÓ I TORRENTS, Josep. "Manuscris de la biblioteca de l'Ateneu Barcelonès", *Revista de bibliografia catalana*, 1 (1901): 12-67.
- MASSÓ I TORRENTS, Josep. "Bibliografia dels antics poetes catalans", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V (1913-14): 3-276.
- MASSÓ I TORRENTS, Josep. *Repertori de l'antiga literatura catalana. La poesia*. Barcelona: Alpha, 1932.
- MFP: James W. Hassell. *Middle French Proverbs, Sentences, i Proverbial Phrases*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1982.
- NORTON, Frederick J. *A Descriptive Catalogue of Printing in Spain and Portugal (1501-1520)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- ODEP: *The Oxford Dictionary of English Proverbs*. Oxford: Clarendon Press, 1992 [1ra. ed.: 1935].
- Olives: Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan* [València, 1497]. Eds. Lluís Gimeno i Vicent Pitarch. València: Tres i Quatre, 1988.
- PCC: Sebastià Farnés, *Paremiologia catalana comparada*. 8 vols. Eds. Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer i Josep Lluís Savall. Barcelona: Columna, 1992-99.
- PDP: *Proverbes et dictons provençaux*. Paris: Rivages, 1994.
- PF: Joseph Morawski, *Proverbes français antérieurs au XVe siècle*. Paris: Champion, 1925.
- Proverbis àrabs* [s. XIV]. Ed. Manuel Bofarull. *L'Avenç*, segona època, 3 (1891): 117-123, 138-140.
- RFPE: Eleanor S. O'Kane, *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*. Madrid: Anejos del BRAE, 1959.
- Glosados: Refranes famosíssimos y provechosos glosados*. Burgos: Fadrigue de Basilea, 1509.
- RIUS SERRA, Josep. "Refranes del siglo XIV [*Romancea proverbiorum*]", *Revista de Filología Española* 13 (1926): 364-372.
- ROMEU, Josep. *Poesia en el context cultural del segle XVI al XVIII*. 2 vols. Barcelona: Curial, 1991.
- RPR: Hernán Núñez, *Refranes o proverbios en romance* [Salamanca, 1555]. Eds. Louis Combet, Julia Sevilla, German Conde i Josep Guia. Madrid: Guillermo Blázquez, 2001.
- Savis: Jahudà Bonsenyor, Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* [s. XIII]. Ed. Gabriel Llabrés. Palma: Joan Colomar, 1889. [També són inclosos en aquesta edició *Los proverbis de Salomó* i *Lo libre de Cató*].
- Somni: Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan* [València, 1497]. Eds. Lluís Gimeno i Vicent Pitarch. València: Tres i Quatre, 1988.

- TAYLOR, Archer. *The Proverb*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press, 1931. [Reimprès: Mieder, Wolfgang, ed. *The Proverb and An Index to "The Proverb"*. Bern/Frankfurt am Main/New York: Peter Lang, 1985]
- TIMONEDA, Joan. *Flor de enamorados* [València, 1562]. Ed. Joan Fuster. València: Clàssics Albatros, 1973.
- Tirant: Tirant lo Blanc* [València, 1490]. 2 vols. Ed. Martí de Riquer. Barcelona: Seix Barral, 1969.
- TURMEDA, Anselm. *Llibre de bons amonestaments* [1398]. Ed. Mikel d'Epalza. Palma: Moll, 1987.
- TURMEDA, Anselm. *Disputa de l'ase* [1417]. Ed. Marçal Olivar. Barcelona: Barcino, 1928.
- Viejas: Iñigo López de Mendoza, a ruego del rey don Juan, ordenó estos refranes que dizen las viejas tras el fuego*. Sevilla: Jacobo Cronberger, 1508.
- Vita Christi* [València, 1496]. 3 vols. Ed. Ramon Miquel i Planas. Barcelona: Biblioteca catalana, 1916.